

РОЗДІЛ II

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

Привалий час історія ВУНК-ДПУ-НКВС, як і відкладені в процесі їх діяльності документи, залишалися поза увагою дослідників. Разом з тим, в силу специфіки радянської тоталітарної системи колишні спецслужби активно впливали на всі без виключення сторони суспільного життя, визначали ті основоположні процеси, які здійснювалися в країні протягом більш як семи десятиріч її історії.

Таким чином, без визначення місця і ролі спецслужб в суспільному житті практично неможливо уявити собі історію СРСР в цілому і України зокрема. Останню думку яскраво підтверджує начальник Головного архівного управління Російської Федерації В.Козлов, якому в силу своїх службових обов'язків вдалося ознайомитися з переданими останнім часом на державне зберігання документами вищого політичного керівництва, а також окремими матеріалами з архівів Федеральної Служби безпеки та її обласних управлінь. “Думаю, - відзначав він, - що історії ХХ століття в повному обсязі ніхто не знає і, напевно, не узнає, хоча б тому, що її творцями значною мірою були спецслужби”¹. Введені в науковий обіг документальні матеріали, певна лібералізація режиму державних і відомчих архівів дозволяє з'ясувати основні етапи формування колишніх спецслужб, виявити покладені на них функції, дати загальну характеристику пов'язаних з їх діяльністю документальних масивів.

2.1. Перші кроки у формуванні радянських спецслужб: політичний, ідеологічний, організаційний аспекти.

Вже в перші пореволюційні дні з ініціативи уряду Радянської Росії стала формуватися система каральних органів, які повинні були стати опорою для новоявленого режиму. Так, 21 листопада 1917 р., за пропозицією Ф.Держинського при Петроградському Військово-революційному комітеті (ВРК) була створена комісія по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М.Скрипник, Г.Благонравов, І.Флеровський, А.Галкін,

В.Трифонов. Аналогічні слідчо-юридичні відділи, штаби по боротьбі з контрреволюцією створювалися на місцях при військово-революційних комітетах².

Великими повноваженнями був також наділений спеціальний Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т.з. “75 кімната” Смольного), який очолював керуючий справами Раднаркому В.Д. Бонч-Бруєвич³.

Незважаючи на те, що вищеозначені органи, як вказувалося у директивних документах, мали стати дієвим механізмом для наведення правопорядку в Україні, припинити дії погромників, мародерів, різноманітних кримінальних елементів, їх діяльність вже з перших кроків було зорієнтовано на придушення політичної опозиції, яка визначалася тоді популярним терміном “контрреволюція”. Сам Володимир Бонч-Бруєвич вже в розквіті своєї політичної кар’єри не без гордошів пригадував як керований ним Комітет винищував одну за однією контрреволюційні організації⁴.

Подібна активна діяльність згаданих органів, очевидно, не влаштувала уряд. Саме тому на порядок денний постало питання про організацію централізованого, розгалуженого органу, здатного охопити різноманітні сфери суспільного життя, здійснювати на практиці винятково широкі функції.

7(20) грудня 1917 р. Раднарком РСФРР, заслухавши доповідь Ф.Дзержинського, схвалив постанову про утворення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВНК)

У відповідності з поставленими завданнями Всеросійська надзвичайна комісія поділялася на такі основні структурні підрозділи: 1) інформаційний відділ; 2) організаційний відділ (для організації боротьби з контрреволюцією в усій Росії); 3) відділ боротьби⁵.

За короткий період своєї діяльності Всеросійській надзвичайній комісії вдалося створити широку та розгалужену мережу місцевих органів. Відомо, що вже в першій половині 1918 р. на території Росії діяло 40 губернських, 365 повітових надзвичайних комісій⁶. Зміцнившись кадрово і організаційно, вони провели ряд широкомасштабних операцій, чим довели свою здатність стати могутньою зброєю правлячої партії. До того ж їх функції на початку 1918 р. значно розширилися.

21 лютого 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалила відомий декрет “Соціалістична Вітчизна в небезпеці”, написаний і проведений через уряд особисто В.І.Леніним. Він

проголошував: “Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину”⁷. Як відомо, цей пункт викликав гостру дискусію. Ліві есери намагалися вилучити ці слова з тексту документу. Однак, і Ленін, і його найближчі соратники були непохитними.

Спираючись на положення декрету, Всеросійська надзвичайна комісія опублікувала заяву такого змісту:

“Всеросійська надзвичайна комісія, спираючись на постанову Ради Народних Комісарів, не бачить інших заходів боротьби з контрреволюціонерами і шпигунами, спекулянтами, громилами, хуліганамі, саботажниками і іншими паразитами, окрім безпощадного знищення на місці злочину”⁸. Одночасно з цим Всеросійська надзвичайна комісія звернулася з радіограмою до всіх Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, в якій зажадала термінових і рішучих заходів у боротьбі з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією.

Інструктивні матеріали уряду Радянської Росії, Всеросійської надзвичайної комісії надходили і в Україну, точніше в ту її частину, яка перебувала під контролем радянського уряду. Причому, слід відзначити, що в Україні централізований надзвичайний орган по боротьбі з контрреволюцією ще був відсутній і знаходився ще в стадії формування.

Наприклад, в грудні 1917 р. був організований Харківський надзвичайний штаб по боротьбі з контрреволюцією, який очолив С.Петриківський. Дещо пізніше його було реорганізовано в Харківський губернський Головний штаб з широкими повноваженнями, а 27 лютого 1918 р. вищеозначений орган був переіменований в Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією.

Одночасно з цим при народному комісарі по боротьбі з контрреволюцією В.Антонову-Овсієнку діяла Харківська надзвичайна комісія, яка займалася виявленням контрреволюціонерів і вела слідство в їх справах⁹. До речі, діяльність В.Антонова-Овсієнка, який за мандатом радянського уряду прибув в Україну для придушення каледінського заколоту і одночасно прибрав до рук функції охорони громадського порядку і безпеки, була відома далеко за межами республіки. Так, з’ясовуючи конфлікт “між працею і капіталом”, харківськими підприємцями і робітниками, він заарештував 15 найбільших промисловців цього індустріального міста, вимагаючи 1 млн.крб. для виплати робітникам¹⁰.

Акція В.Антонова-Овсієнка, без сумніву, сподобалась В.І.Леніну, який в своїй телеграмі 29 грудня 1917 р. писав: “Схвалюю і вітаю арешт мільйонерів- саботажників у вагоні 1 і 2 класу. Раджу послати їх на півроку на примусові роботи в копальні”¹¹.

Подібними прикладами була сповнена діяльність Вищої автономної колегії по боротьбі з румунською і українською контрреволюцією, створеної в Одесі під безпосереднім керівництвом Х.Г.Раковського. На жаль, ми не маємо докладного звіту про діяльність цієї колегії. Однак, про методи її роботи можна судити з подій, які розгорнулися 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.) у Москві. В цей день у відповідь на відмову румунських властей пропустити радянські війська через територію Румунії Голова Раднаркому РСФРР, всупереч міжнародним нормам, наказав заарештувати всіх співробітників румунського посольства, румунської військової місії та інших румунських установ¹². Незважаючи на те, що румунські дипломати і службовці згодом були звільнені, цією акцією радянський уряд яскраво продемонстрував усьому світові своє ставлення до насилля, як можливого засобу в міжнародній політиці.

Виняткову жорстокість методів надзвичайних органів в Одесі засвідчив М.Авербух (Аверіус), діяльність яких виходила не стільки з доцільності боротьби з контрреволюцією, скільки спрямовувалась на тотальне знищення всіх невдоволених радянською владою¹³.

Зусилля регіональних органів по боротьбі з контрреволюцією мала об'єднати Надзвичайна комісія Народного секретаріату України для захисту країни і революції, створена 22 лютого 1918 р. з наближенням австро-німецьких військ. До її складу увійшли М.Скрипник, В.Примаков, С.Бакинський. Очолив комісію Ю.Коцюбинський. Незважаючи на короткочасність діяльності вищезначеної комісії, ряд дослідників цілком справедливо вважає її першим кроком до створення спеціалізованого і централізованого органу по боротьбі з контрреволюцією в масштабах України¹⁴.

Сам факт організації та функціонування названих комісій, як вказувалось в численних інструкціях та директивах, ставив за мету ствердження законності, встановлення суспільного миру і спокою на українській землі. Однак, постанови, що виходили з центру, разюче контрастували з реальною дійсністю. Повідомлення з різних міст України свідчили про масові розправи над місцевим населенням, в першу чергу, його непролетарськими

верствами. Для того, щоб уявити собі ту вкрай тривожну атмосферу, досить ознайомитися з постановою Ради робітничих і солдатських депутатів Горлівсько-Щербинівського підрайону від 2(15) січня 1918 р. “Про введення військового стану і застосування надзвичайних заходів проти контрреволюції”. З неї довідуємося, що “...дії, які суперечать революційному стану, з якого б боку вони не виходили, підлягають найсуворішому суду аж до розстрілу”¹⁵. Чи може найкваліфікованіший юрист зрозуміти і розтлумачити, про які саме дії йдеться у цьому суворому документі? І чи не відкривала подібна невизначеність в термінології можливість для сваволі...?

Масові незаконні репресії та відновлення смертної кари викликали справжнє обурення різних політичних сил, навіть тих, які за своїми переконаннями найбільш близькі до більшовицької партії.

Характерним в цьому відношенні є лист П.Дибенка, опублікований в газеті “Анархія” 30 липня 1918 р.: “Невже немає чесного більшовика, який би публічно заявив протест проти відновлення смертної кари? Жалюгідні боягузи! Вони бояться відкрито показати свій голос - голос протесту. Але якщо є хоч ще чесний соціаліст, він зобов’язаний заявити протест перед світовим пролетаріатом...”¹⁶.

Звертаючи увагу на цей красномовний документ, не можна водночас не зазначити, що пройде зовсім небагато часу і “легендарний матрос Дибенко” стане одним з рішучих і послідовних провідників “червоного терору”, заплямує себе кров’ю співвітчизників в Криму і Кронштадті. Не обмине і його самого трагічна доля. Нова хвиля терору 30-х років відбере у Дибенка чесне ім’я, друзів, життя.

“Червоний терор”, оголошений начебто у відповідь на контрреволюційні дії ворогів радянської влади, став однією з найбільш трагічних сторінок в історії країни.

2 вересня 1918 р. ВЦВК за пропозицією Я.Свердлова прийняв резолюцію, в якій говорилося: “На білий терор ворогів робітничо-селянської влади робітники і селяни дадуть відповідь масовим червоним терором проти буржуазії та її агентів”¹⁷.

Не забарилася відреагувати і Всеросійська надзвичайна комісія, яка виклала свою позицію в заяві від 1 вересня 1918 р.: “Злочинна авантюра соціалістів-революціонерів, білогвардійців і всіх інших лже-соціалістів змушує нас на злочинні задуми ворогів робітничого класу відповідати масовим терором”¹⁸.

Отже, машина жорсткого, майже незрозумілого з точки зору людської свідомості терору, починала набирати свої все нові і нові оберти.

5 вересня 1918 р. Раднарком РСФРР, заслухавши доповідь Ф.Дзержинського, прийняв постанову “Про червоний терор”, скріплену підписами наркома юстиції Д.Курського, наркома внутрішніх справ Г.Петровського та керуючого справами Раднаркому В.Бонч-Брусевича. В ній, зокрема, говорилося: “Рада Народних Комісарів, заслухала доповідь голови Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією..., про діяльність такої комісії, знаходить, що за даної ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю..., що необхідно звільнити Радянську республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх в концентраційних таборах, що підлягають розстрілу всі особи, приналежні до білогвардійських організацій, змов, закатів, що необхідно опублікувати імена розстріляних, а також підстави застосування до них цієї міри”¹⁹.

Політика “червоного терору” породила цілий ряд негативних явищ, таких як система заручництва, створення мережі концентраційних таборів тощо²⁰. Вона тривалий час залишалася ідеологічним обґрунтуванням діяльності Всеросійської надзвичайної комісії та її органів на місцях.

Одним з місцевих органів Всеросійської надзвичайної комісії стала на практиці Всеукраїнська надзвичайна комісія. Формально підпорядкована Українському радянському уряду, вона в усьому наслідувала відомство Дзержинського, очолювалася надісланими з Москви емісарами, комплектувалася найбільш випробуваними бійцями з Радянської Росії.

Доцільно відзначити, що перші місцеві органи надзвичайної комісії в Україні почали діяти ще влітку-восени 1918 р. в губерніях, що прилягали до території Росії. Повсякденну діяльність останніх повністю спрямовували досвідчені чекісти з Москви. Лише в грудні 1918 р. Декретом Тимчасового Робіничо-Селянського уряду України була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія²¹. Її очолив І.І.Шварц.

Дещо пізніше, 30 травня 1919 р. спільною постановою ВУЦВКу, РНК УСРР, НКВС та Всеукраїнської надзвичайної комісії було затверджено “Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії”. Згаданий документ визначав і основні завдання надзвичайних комісій, до яких входили “...боротьба з всілякими контрреволюційними проявами,

шпигунством і бандитизмом як на внутрішньому фронті, так і в армії та флоті УСРР”. Для виконання цих завдань надзвичайним комісіям надавалося право застосування збройної сили в разі виникнення контрреволюційних виступів, погромів та чорносотенних безпорядків, порушувати питання щодо введення надзвичайного або військового стану, здійснювати оперативні заходи, вести слідство і виносити вирoki в справах осіб, підозрюваних у контрреволюційних злочинах, шпигунстві²².

Навіть на перший погляд видно, наскільки широкими повноваженнями були наділені надзвичайні комісії як в центрі, так і на місцях. Причому закладений в “Положенні...” механізм контролю за їх діями з боку Рад, органів юстиції, як довела вся подальша практика, виявилися неефективним.

В травні 1919 р. Раднаркомом УСРР було затверджено також “Положення про Особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії”, який мав працювати під безпосереднім контролем Реввійськради Південного фронту, виконувати всі її завдання, а також доручення Народного комісаріату у військових справах УСРР. Особливий відділ при Всеукраїнській надзвичайній комісії повинен був керувати цілою мережею особливих відділів і пунктів, спрямовувати діяльність агентури за кордоном, а також на зайнятих збройними силами іноземних держав та білогвардійською армією територіях²³.

Виняткове значення організації та становленню Всеукраїнської надзвичайної комісії надавав В.І.Ленін. Зокрема, в липні 1918 р. він прийняв комуністів, які відряджалися на роботу в Україну. Серед тих, хто слухав настанови вождя, був і І.Шварц²⁴. Не можна достеменно сказати, в чому полягали ці настанови. Але відразу після призначення, свої першочергові завдання голова Всеукраїнської надзвичайної комісії І.Шварц виклав таким чином: “Оголошений червоний терор необхідно проводити по - пролетарськи... Якщо для ствердження пролетарської диктатури в усьому світі нам необхідно знищити всіх слуг царизму і капіталу, то ми перед цим не зупинимось і з честтю виконаємо завдання, покладене на нас Революцією”²⁵.

Наскільки “ефективною” була діяльність І.Шварца на чолі Всеукраїнської надзвичайної комісії свідчить доповідь Центрального Комітету Російського Червоного Хреста, в якій систематичне винищення супротивників не без підстав порівнювалась з діями середньовічної інквізиції²⁶.

Не менш вражаючі свідчення про діяльність Київської надзвичайної комісії залишила дружина директора Київського

цукрового заводу Катерина Гауг. Її книги “За кулісами більшовизму” та “Під кривавим гнітом червоної зірки” лягли в основу захисту на процесі Конраді²⁷.

Документальні матеріали про масовий терор, розв’язаний в Україні, зокрема у Києві, військовим командуванням, Всеукраїнською надзвичайною комісією, ставали надбанням громадськості, викликали протест в самих різноманітних колах населення. Очевидно, щоб з’ясувати реальний стан справ, заспокоїти громадську думку, була утворена спеціальна комісія по розслідуванню діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії, очолювана Д.Мануїльським та Ф.Конам. Як свідчать самі різноманітні джерела, комісія енергійно взялася за доручену їй справу, зустрілася з заарештованими, відвідала в’язниці і концтабори. Характерно, що навіть комісія Рерберга, створена при денікінському командуванні для розслідування злочинів більшовиків, відзначила позитивні моменти в інспекції Д.Мануїльського та Ф.Кона. Однак, дії останньої були надзвичайно обмеженими і суттєво вплинути на стан справ не могли.

Відомо також те, що повідомлення комісії про широке громадське збудження, викликане діями Всеукраїнської надзвичайної комісії, дійшли до Москви. Стала очевидна необхідність заміни одіозної фігури І.Шварца.

Тому в квітні 1919 р. в Україну був направлений один з найближчих співробітників Ф.Держинського Мартін Лаціс. Це про нього “залізний Фелікс” на урочистому засіданні з нагоди 5-ої річниці органів ВНК-ДПУ говорив: “...Ми знаємо одного нашого товариша, якого називаємо погромником буржуазії і поміщиків - тов.Лаціса, який був страшною грозою на чехословацькому і українському фронтах”²⁸.

Місії М.Лаціса у Москві надавали виняткової уваги. Ніхто інший, як він, мав “підбілити” заплямовані фасади Всеукраїнської та місцевих надзвичайних комісій, надати їм більш привабливого вигляду. Вже через короткий після призначення відрізок часу Голова ВУНК доповідав В.І.Леніну про серйозні кадрові перестановки, здійснення інспекції на місцях, боротьбу з поборами, незаконними реквізиціями²⁹.

Ленін не забарився відповісти М.Лацісу, висловивши свої міркування щодо стану справ в Україні. В своєму листі 4 червня 1919 р.: “...Дорогий товаришу! Листа Вашого і додатки одержав. Каменєв говорить і заявляє, що кілька найвидатніших чекістів підтверджують, що на Україні ЧеКа завдали величезної

шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися”³⁰.

Якщо уважно проаналізувати наведений ленінський документ, то можна помітити, що його автор пояснював причини зlodіянь Всеукраїнської надзвичайної комісії лише негативним підбором кадрів, діями негідників, що потрапили до надзвичайних органів. Як нам здається, стратег пролетарської революції цим своєрідним прийомом відмежовував більшовицьке керівництво, радянський уряд від чинимих злочинів, вбачав їх не у цілеспрямованій державній політиці, а в помилках окремих осіб.

Мартін Лаціс пробув в Україні недовго, лише декілька місяців. Однак і цього часу цілком вистачило для того, щоб його ім'я уособлювало собою невимовну жорстокість, холодний цинізм, повну зневагу до людського життя. Ймовірно, що експерименти Лаціса продовжувалися б довше, але до кінця літа 1919 р. радянський уряд втратив контроль над українськими землями, поступившись добре організованим, згуртованим ідеєю “єдиної і неділимої Росії” денікінським формуванням. Численні радянські установи або ж розпадались, або евакуювались до Росії. Припинила свою діяльність і Всеукраїнська надзвичайна комісія. Її доля, як завжди, вирішувалася у Москві. З протоколу об'єднаного засідання політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) від 13 серпня 1919 р. довідуємося, що останні, заслухали питання про ситуацію в Україні, прийняли постанову про загальне становище в Україні, де серед іншого було і таке: “Всеукраїнську надзвичайну комісію “раскассировать”: доручити це здійснити т.Петерсу”³¹.

“Раскассировать” власне було нічого, оскільки надзвичайні комісії в Україні і так вже не існували. Більшість українських чекістів пішла на фронт, частина поповнила ряди російської “надзвичайки”. Навіть архіви вберегти не вдалося. Цілі масиви документів за особистими підписами І.Шварца, М.Лаціса потрапили до денікінців і згодом демонструвалися світовій громадськості.

Таким чином, це доручення не вимагало від Петерса особливих зусиль. Як, власне, і друге, обумовлене постановою об'єднаного засідання політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) від 16 серпня 1919 р. В ній говорилося: “3... б) Призначити т.Петерса представником ВНК при Раднаркомі України і доручити йому провести через ЦВК України об'єднання Всеукраїнської надзвичайної комісії з Всеросійською надзвичайною комісією”³². Не

зовсім зрозуміло, для чого вищому політичному керівництву було необхідне таке об'єднання. Можливо, воно діяло з погляду на майбутнє, прагнучи вже без будь-якого прикриття сконцентрувати керівництво українськими надзвичайними комісіями безпосередньо у Москві. Як би там не було, але подібна перспектива мало влаштувала українське керівництво. Тому воно зовсім не поспішало реалізовувати на практиці згадані вказівки. Не сприймалася в Україні і кандидатура самого Петерса, який відзначався крутою вдачею, невмінням і небажанням рахуватися з місцевими умовами³³.

З відновленням радянської влади в ряді регіонів України поступово відтворювались і надзвичайні органи. В грудні 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було утворене Управління надзвичайних комісій і Особливих відділів. Останнє займалося налагодженням роботи місцевих органів. Керував управлінням надісланий ЦК РКП(б) заступник голови Московської губернської надзвичайної комісії В.Манцев. Згодом він додатково обійняв ще одну посаду начальника Особливого відділу Південного фронту.

Московські кадровики підбирали кандидатури не лише на посаду начальника Управління надзвичайних комісій і Особливих відділів України. Ними ж були рекомендовані і заступники Манцева, здатні стати його надійною опорою і підтримкою - Ю.Євдокимов та К.Карлсон.

Причому, всі вони були практично несаможиттєві у прийнятті найбільш важливих і відповідальних рішень. Так, в січні 1920 р. без будь-якої згоди і навіть супроти їх волі представником ВНК на Правобережній Україні був призначений В.Балицький. Останнє викликало рішучий протест В.Манцева на адресу колеги ВНК³⁴. Холодна і стримана відповідь Ф.Держинського голові Цупрнадзвичкому мала ще раз нагадати, хто насправді вирішує кадрові питання³⁵. Дещо пізніше до Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава за дорученням Держинського приїхала велика група російських чекістів, які зайняли керівне становище в центральному апараті і місцевих надзвичайних комісіях.

Весною 1920 р., як представник ЦК РКП(б), прибув в Україну і сам Ф.Держинський. Схвалення голови Всеросійської надзвичайної комісії дістав, зокрема декрет ВУЦВК від 17 березня 1920 р. про реорганізацію Управління надзвичайних комісій та Особливих відділів при Всеукраїнському ревкомі в Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з

контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупрнадзвичком) при Раднаркомі УСРР³⁶. Цей захід ставив за мету пристосувати діяльність надзвичайних комісій та Особливих відділів до умов мирного часу, визначити їх місце в структурі органів державної влади та управління України.

В особистому фонді Ф.Дзержинського в Російському державному архіві соціально-політичної історії нами виявлено кілька листів голови ВНК, спрямованих на активізацію діяльності Цупрнадзвичкому. В одному з них йшлося про необхідність посилення уваги українських чекістів до виявлення та ліквідації наявних осередків меншовицької партії³⁷. В інших листах піднімалися питання кадрового забезпечення Цупрнадзвичкому за рахунок співробітників Всеросійської надзвичайної комісії³⁸. Так, в листі з Харкова від 28 травня 1920 року Ф.Е.Дзержинський ставив перед своїми московськими колегами завдання збільшення і зміцнення ВОХР, зазначаючи: “Ми вирішили тут повести нещадну боротьбу, необхідні лише збройні сили. Без них нічого не зробиш. ВОХР повинен мати на Україні не менше 50 тис.чоловік”³⁹.

Ф.Дзержинський брав найактивнішу участь в роботі вищого політичного керівництва України, регулярно відвідував засідання політбюро ЦК КП(б)У, виступав на них з доповідями та повідомленнями. Діяльність голови Всеросійської надзвичайної комісії в Україні була досить різноманітною. Під його особистим наглядом працював Цупрнадзвичком, губернські надзвичайні комісії, управління залізниці тощо. Однак, предметом його особливого зацікавлення стало створення низових ланок чекістського апарату, в першу чергу, повітових, транспортних надзвичайних комісій⁴⁰.

Процес утворення місцевих органів надзвичайних комісій проходив не без складностей. Вся їх попередня діяльність викликала обгрунтоване невдоволення і внутрішній протест місцевого населення. До того ж, оприлюднення масових злочинів надзвичайних органів денікінського генерала Рерберга не сприяло зростанню їх авторитета. Саме тому в ряді міст губревкоми не поспішали називати каральні органи надзвичайними комісіями, прикриваючи їх назвами “слідкоми” (слідчі комісії), які формувалися при міських комендатурах (Катеринослав, Харків), або безпосередньо при ревкомах (Житомир, Миколаїв).

Певна обережність була витримана і в процесі реорганізації каральних органів у 1920 р. Так, замість повітових надзвичайних комісій, які раніше були наділені судовими функціями,

утворювались політбюро, які таких прав вже не мали. Повітові надзвичайні комісії були організовані лише у виняткових випадках, в найбільш неспокійних регіонах (Маріуполь, Таганрог, Кам'янець-Подільський, Бердянськ)⁴¹.

Дещо обмеженими були права і губернських надзвичайних комісій, які вироки до вищої міри покарання могли виконувати лише після затвердження їх начальником Цупрнадзвичкому.

Поряд з губернськими надзвичайними комісіями, їх органами на місцях формувалися і залізничні надзвичайні комісії, в коло обов'язків яких входило розслідування злочинів на залізниці.

Постійна увага з боку керівництва надзвичайних органів України приділялася створенню спеціальних збройних формувань, зорієнтованих, в першу чергу, на боротьбу з внутрішньою контрреволюцією. Вже на початку 1919 р. в складі Всеукраїнської надзвичайної комісії з'являються військові частини. В січні 1919 р. утворився Особливий корпус Всеукраїнської надзвичайної комісії. З штатного розкладу, поданого на розгляд керівництву НКВС тогочасним головою Надзвичайної комісії І.Шварцем, довідуємося, що корпус мав об'єднати кавалерійський полк особливого призначення і 32 окремих батальйони. Очевидно, розклад був затверджений, оскільки весною і влітку 1919 р. відповідні батальйони були сформовані у Харківській, Катеринославській, Вінницькій, Чернігівській, Полтавській і Житомирській губерніях. Наприклад, при Харківській надзвичайній комісії батальйон нараховував 500 бійців, при Вінницькій - 430 бійців з двома гарматами і чотирма кулеметами. Окремі роти батальйонів розквартирувалися безпосередньо у повітах⁴².

Дещо пізніше, на початку 1920 р., в Україні за прикладом Москви були здійснені перші кроки в об'єднанні всіх внутрішніх військ, що належали різним відомствам, в єдині Війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР), які б підпорядковувалися єдиному центру. Провідне становище у вищеозначених військах зайняли війська Всеросійської надзвичайної комісії. Не випадково, у відповідності з прийнятими документами, штаб військ Всеросійської надзвичайної комісії перетворювався в штаб ВОХР.

Таким чином, як вважають Л.Маймескулов, А.Рогожин та В.Сташис, різні види військ були підняті до рівня чекістських і в розумінні керівництва ними, і в функціональному та політичному відношеннях.

В січні 1920 р. розпочалося створення Харківського (Харківська, Полтавська, Катеринославська і Таврійська губернії) та Київського (Київська, Чернігівська, Подільська, Волинська, Херсонська губернії) секторів ВОХР. На них серед іншого були покладені завдання підтримання порядку в тилу Південного, а згодом і Північно-Західного фронтів, боротьба з контрреволюційними виступами на території України⁴³.

Отже, на початок 20-х років в Україні сформувалася система надзвичайних комісій, яка являла собою могутній розгалужений орган зі своїми губернськими відділами, повітовими відділками, збройними силами, виробленими і апробованими на практиці формами роботи.

Остаточному організаційному оформленню системи надзвичайних органів в Україні мало служити рішення ВУЦВКу від 30 березня 1921 р. про перейменування Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Головою останньої спільною постановою ВУЦВКу і РНК УСРР від 2 квітня 1921 р. був призначений В.Манцев.

Аналізуючи діяльність чекістських органів в Україні, можна помітити, що вже в другій половині 1920 р. вона поступово переміщується в площину боротьби з політичними супротивниками.

Так, 10 серпня 1920 р. в структурі Центрального управління надзвичайних комісій і Особливих відділів було утворено секретно-політичний відділ. До його складу входили групи: по боротьбі з контрреволюцією, анархо-бандитизмом, з народницькими партіями, з лівими політичними партіями, з українською контрреволюцією, з буржуазними партіями⁴⁴. Вже сама структура секретно-політичного відділу переконливо свідчила про те коло питань, якими доводилось йому займатися.

В роки громадянської війни в жорна репресій потрапили не лише представники “відживаючих класів”, як висловлювались більшовики - буржуазія, військовослужбовці царської та білої армій, духовенство тощо. Їх жертвами стали активісти політичних партій і рухів, технічна, наукова та творча інтелігенція, робітники і селяни.

На жаль, вивести статистику кривавих злочинів військового командування і надзвичайних органів в Україні практично неможливо, оскільки веденням документації органи революційного правопорядку майже не займалися. Значна кількість

громадян йшла в могилу безіменними з традиційним ярликом “контрреволюціонер”, “білогвардієць”, “ворог трудового народу” тощо. Звідси і розбіжності у визначенні кількості жертв “червоного терору”.

Один з перших історіографів надзвичайних органів М.Лаціс в своїй книзі “Два года борьбы на внутреннем фронте” стверджував, що у 1918-1919 рр. за постановами центральних та місцевих надзвичайних комісій було розстріляно 9641 чоловік, з них 7068 контрреволюціонерів⁴⁵. Якщо навіть повірити у достовірність цієї цифри, то очевидно Мартін Лаціс не враховував кількості громадян, які були розстріляні без будь-яких постанов надзвичайних органів безпосередньо, як тоді писалося, на місці злочину.

Деяку іншу точку зору висловлює у своїй книзі “Похмелье большевиков” Нілостонський, який користувався здебільшого матеріалами комісії генерала Рерберга. Зокрема, опираючись на судово-медичні звіти про ексгумацію трупів, фотофіксацію, він вважає, що доведена кількість розстріляних становить 48000 чоловік. Однак, як рахує Нілостонський, ця цифра далеко не повна, оскільки кількість страчених більшовиками громадян лише у Києві становила не менше 12000⁴⁶.

Початок 1920 р. подарував певну надію. В січні цього року голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф.Дзержинський виступив з ініціативою про припинення з 1 лютого 1920 р. усіма місцевими надзвичайними комісіями застосування вищої міри покарання та про передачу всіх справ, за якими могло б загрожувати таке покарання, Революційному трибуналу. ЦК РКП(б) своєю постановою від 13 січня 1920 р. підтримало згадану пропозицію і запропонувало спеціальній комісії у складі Ф.Дзержинського, Л.Каменєва та Л.Троцького підготувати з цього приводу необхідні документи⁴⁷.

Невдовзі, 17 січня 1920 р. такий документ був опублікований. В ньому говорилося, що “розгром контрреволюції ззовні і усередині, знищення найбільших таємних організацій контрреволюціонерів та бандитів і досягнуте цим зміцнення радянської влади дають зараз можливість робітничо-селянському уряду відмовитись від застосування вищої міри покарання до ворогів Радянської влади, тобто розстрілу”.

Виходячи з вище викладеного, Всеросійський Центральний Виконавчий комітет і Рада Народних Комісарів постановляють: “Відмінити застосування вищої міри покарання (розстрілу) як за вироками Всеросійської надзвичайної комісії і її

місцевих органів, так і за вироками міських, губернських, а також і Верховного при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті трибуналу”⁴⁸.

Як бачимо, в даному випадку ВЦВК і Раднарком пішли навіть далі пропозиції Ф.Дзержинського і відмінили смертну кару не лише за вироками надзвичайних комісій, а й взагалі. Однак, схвалена постанова несла в собі і ряд негативних моментів. По-перше, смертна кара була досить швидко поновлена, а, по-друге, заходи, передбачені наведеною постановою, не стосувалися України.

2 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком телеграфно довів місцевим органам свою постанову “Про застосування вищої міри покарання - розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні”, підписану головою Всеукраїнського революційного комітету Г.Петровським, членами Всеукраїнського ревкому В.Затонським, Г.Гриньком та заступником голови Комісії юстиції при Всеукрревкомі Канарським. В ній говорилося, що заходи, передбачені для Російської Федерації, не можуть бути здійснені в межах України, “де умови, що загрожували існуванню Радянської влади на Україні ще не ліквідовані, де ворог чинить нашій Червоній Армії ще достатній опір, де з кожним днем виявляються все нові заколоти проти Радянської влади на Україні, а тому аж до повного знищення перепон, що порушують стійкість Радянської влади на Україні, Всеукраїнський революційний комітет відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її в своїй неухильній і рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру, не може зупинитися ні перед якими заходами, аж до застосування системи червоного терору”⁴⁹.

Отже, в Україні все залишилося без змін, як, власне, і в Росії, де постанова ВЦВК та Раднаркому від 17 січня 1920 р. була більш схожа на політичний демарш, розрахований більш на світову громадську думку, ніж акт гуманізму.

Аналіз наведених фактів дозволяє зробити такі висновки:

- створення надзвичайних комісій обумовлювалось курсом внутрішньої і зовнішньої політики більшовицької партії, спрямованої на упокорення, а то і на фізичне винищення “класово-ворожих” елементів, репрезентованих непролетарськими верствами населення;

- Всеросійська, а з нею і Всеукраїнська надзвичайні комісії органічно успадкували і продовжили традиції, форми і методи роботи надзвичайних органів, що виникли і сформувалися

в період Жовтневих подій у Петрограді;

- характерною рисою діяльності надзвичайних комісій була відсутність законодавчо-нормативної бази для їх роботи. Останнє, як правило, спрямовувалось внутрішніми актами вищого політичного керівництва і лише згодом, затверджувалось вищими органами державної влади та управління.

2.2. Реформування радянських спецслужб: причини та наслідки.

Трагічні непоправні наслідки політики, яку проводила більшовицька партія в період громадянської війни в принципово нових умовах мирного розвитку країни, призводили до всезростаючої дестабілізації суспільства, поглиблення економічної та політичної кризи, посилення невдоволення самих різноманітних верств населення. Активно виступали проти таких підходів політичні кола, в тому числі і соціалістичні зарубіжних країн⁵⁰.

З погляду на це, єдиним можливим засобом для відведення соціальної катастрофи, що насувалася на країну, було введення нової економічної політики, яка б гарантувала підживлення економічного механізму, застосування певних демократичних засад в суспільно-політичному житті.

Водночас, цілком очевидним було і те, що створений у роки громадянської війни репресивний механізм потребував суттєвого оновлення, пристосування до нових умов розвитку країни. Останнє добре розуміло як вище політичне керівництво країною, так і надзвичайних комісій. Вже в наказі від 8 січня 1921 р. голова Всеросійської надзвичайної комісії звернув увагу підлеглих йому органів на необхідність відмовитися від непопулярних серед населення заходів, націлював їх на вироблення більш гнучких форм повсякденної роботи⁵¹. Одночасно з цим, 13 січня 1921 р. запрацювала Комісія по зміні тюремної і каральної політики ВНК та інших судових органів, яка ставила за мету перегляд ряду кримінальних справ осіб “пролетарського та селянського походження”, а також вироблення нових “принципів каральної політики”⁵².

Надалі своєрідним “капітальним ремонтом” мала стати реформа Всеросійської надзвичайної комісії, обумовлена рішеннями вищого політичного керівництва. Постановою політбюро ЦК РКП(б) від 1 грудня 1921 р. була призначена спеціальна комісія у складі Л.Каменєва, Д.Курського та Ф.Дзержинського, якій доручалося виробити з цього приводу відповідні пропозиції. Як визначило політбюро ЦК РКП(б), вони мали:

“...а) звузити компетенцію Всеросійської надзвичайної комісії; б) звузити права арешту; в) призначити місячний термін для загального ведення справ; г) суди посилити; д) обговорити питання про зміну назви; є) підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в плані серйозних пом'якшень”⁵³.

Серед членів комісії не було єдиної думки щодо шляхів реформування Всеросійської надзвичайної комісії. Так, колегія ВНК на чолі з Ф.Дзержинським при підтримці наркома юстиції РСФРР Д.Курського пропонувала залишити в компетенції надзвичайних комісій справи, про посадові злочини, розкрадання народного майна в особливо великих розмірах. Заступник голови Всеросійської надзвичайної комісії Уншліхт обґрунтовував ідею обмеження функцій надзвичайних комісій боротьбою з контрреволюцією, але з тим, щоб залишити стару назву карального органу. Л.Каменєв пропонував залишити за надзвичайними комісіями лише справи про політичні злочини, шпигунство, бандитизм, охорону доріг і складів, решту передати наркомату юстиції. Близькою до позиції Л.Каменєва була позиція В.Леніна, який ставився до проведення реформи з великою увагою⁵⁴.

Питання про реформування надзвичайних комісій було винесене 28 грудня 1921 р. на IX-й Всеросійський з'їзд Рад. Його делегати, не стримуючись в похвалах на адресу надзвичайних комісій, відзначаючи їх роль в класовій боротьбі пролетаріату, врешті-решт ухвалили рішення про необхідність вжиття дієвих заходів в напрямку звуження компетенції ВНК і зміцнення законності⁵⁵.

Спираючись на вищезначене рішення, ВЦВК своєю постановою від 6 лютого 1922 р. розформував Всеросійську надзвичайну комісію і її органи на місцях, натомість утворивши в структурі НКВС РСФРР Державне політичне управління (ДПУ)⁵⁶.

Незабаром, 9 березня 1922 р. “Положення про ДПУ” схвалило політбюро ЦК РКП(б). Серед іншого воно передбачало: “...Доручити ДПУ і т.Сталіну розробити питання про взаємовідносини органів ДПУ і урядів незалежних республік та провести угодою з урядами незалежних республік”⁵⁷.

Згодом рішення, прийняті в Москві, були продубльовані і в Україні. Керуючись директивами ЦК РКП(б), політбюро ЦК КП(б)У на своїх засіданнях 13 і 15 лютого 1922 р. розглянуло питання про реорганізацію органів Всеукраїнської

надзвичайної комісії. 15 лютого по доповіді В.Манцева було прийняте рішення перебудувати органи по боротьбі з контрреволюцією в Україні так, як це було зроблено в РСФРР, тобто створити замість Всеукраїнської надзвичайної комісії Державне політичне управління в складі НКВС УСРР. Наркомом внутрішніх справ та головою ДПУ був затверджений В.Манцев.

10 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У знову розглянуло питання про реформування Всеукраїнської надзвичайної комісії. Спеціальної колегії у складі М.Скрипника, В.Манцева та М.Ветошкіна було доручено розробити проект декрету з даного питання. Представлений останньою документ був схвалений політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р.⁵⁸.

22 березня 1922 р. була прийнята постанова ВУЦВКу про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і організацію Державного політичного управління УСРР. Таким чином, як справедливо зазначає І.Б.Усенко, новий орган державної безпеки вже не розглядався як непередбачений конституцією, а включався через НКВС в загальну систему радянської державності⁵⁹.

Аналізуючи схвалені документи, не можна не звернути увагу на два важливих, на наш погляд, моменти. По-перше, ним підкреслювалося виключне місце ДПУ в системі НКВС, оскільки його мав очолити або сам нарком внутрішніх справ, або призначений Раднаркомом заступник народного комісара. По-друге, голова Держполітуправління УСРР призначався одночасно повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Як нам здається, цей захід не стільки відповідав завданням координації роботи, скільки підпорядковував українські органи державної безпеки безпосередньо московському керівництву.

Постановою ВУЦВКу від 22 березня 1922 р. встановлювався порядок, відповідно з яким кримінальні справи по спекуляціям, посадовим та іншим злочинам, які перебували у виробництві Всеукраїнської надзвичайної комісії та її органів, належало в двотижневий термін передати в ревтрибунали та народні суди. І надалі всі справи щодо злочинів проти радянського устрою або що є порушенням законів УСРР мали передаватися виключно на розгляд ревтрибуналів та народних судів⁶⁰.

Таким чином, вищезначені заходи передбачали суттєве звуження функцій органів Державного політичного управління і

зміцнення судових органів. Чи означало це на практиці відмову від політичних репресій взагалі або певну гуманізацію репресивного механізму? Ні в якому разі. Просто репресії мали набутися більш цивілізованих форм, мали спиратися на чинне законодавство.

Найактивнішу участь у підготовці судової реформи брав В.І.Ленін. Саме йому належало формулювання сумнозвісної статті Кримінального кодексу, в якій давалося визначення контрреволюційного злочину і заходів покарання за нього. До подібних злочинів В.І.Ленін відносив контрреволюційну пропаганду і агітацію, участь в антирадянських організаціях або сприяння їм. Ці злочини він пропонував карати вищою мірою покарання, з заміною у випадку пом'якшувальних обставин, позбавленням волі або висланням за кордон.

Аргументуючи свою позицію, В.І.Ленін писав Д.Курському: "Основна думка, сподіваюсь, ясна... відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність, його межі. Суд повинен не усунути терор; обіцяти це було б самообманом або обманом, а обґрунтувати і узаконити його принципіально, ясно, без фальші і без прикрас. Формулювати треба якомога ширше, бо тільки революційна правосвідомість і революційна совість ставлять умови застосування на ділі більш-менш широкого"⁶¹.

В ході судової реформи В.І.Ленін відверто заспокоював тих, хто вважав, що внаслідок вилучення у ДПУ каральних функцій, репресивний механізм може давати непередбачені збої, внаслідок чого його ефективність значно зменшиться. Так, в листі до Й.Уншліхта, датованому січнем 1922 р., він зазначав: "Гласність ревтрибуналів - не завжди; склад їх посилити "вашими" людьми; посилити їх зв'язок (всілякий) з ВЧК; посилити швидкість і силу їх репресій, посилити увагу ЧК до цього. Найменше посилення бандитизму і т.п. повинно повести за собою військовий стан і розстріли на місці. РНК зуміє це швидко провести, якщо ви не прогавите, то і по телефону можна"⁶².

Марно хвилювався Уншліхт щодо втрати органами ДПУ судових функцій. Вже 9 березня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б), заслухавши його ж доповідь, затвердило постанову такого змісту: "Прийняти наступну пропозицію Й.Уншліхта: надати ДПУ право безпосередньої розправи: а) з особами, викритими у збройних пограбуваннях, кримінальниками,

рецидивістами, спійманими зі зброєю; б) заслання і ув'язнення в Архангельськ підпільників-анархістів і лівих есерів... Секретар ЦК Молотов"⁶³.

27 квітня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило питання про надання Держполітуправлінню права розстрілу "бандитських елементів" безпосередньо на місці злочину, а також вислання кримінальних злочинців⁶⁴. Причому раз у раз права органів ДПУ все розширювались і розширювались. Адміністрація висилка за контрреволюційні злочини..., право засудження до ув'язнення в таборах примусової праці..., розстріли... - все це було в арсеналі органів ДПУ РСФФР.

В Україні, на відміну від Росії, права на позасудові репресії не мали. Тут спрацьовував інший механізм, винайдений і апробований в роки громадянської війни - надзвичайні трійки з правами революційних трибуналів. За трійками, куди входили командир військової частини, представники партійних комітетів та органів ВУНК-ДПУ, залишалося право застосовувати вищу міру покарання, брати заручників тощо.

Цікавий факт наводить І.Б.Усенко. Коли Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР на початку лютого 1923 р. запропонувала наркому юстиції М.Скрипнику підготувати відповідний нормативний документ щодо діяльності надзвичайних трійок, останній заявив, що подібне доручення, як таке, що пропонує наркому юстиції узаконити протизаконні дії (розстріли заручників тощо) не може бути прийняте⁶⁵.

За аналогією з Російською Федерацією, поступово розширювалися права і органів ДПУ України. Здійснювалося все це на тлі реального обмеження прокурорського нагляду, будь-якого контролю з боку радянських органів. Система подвійної підлеглості (вищестоящим органам і Радам) спрацьовувала лише в одному напрямку. Саме тому в діяльності органів Держполітуправління республіки протягом тривалого часу зберігалися і навіть набували поширення такі ганебні пережитки недалекого минулого, як інститут заручників, відповідачів, що бралися, як правило, з числа заможного населення.

З утворенням СРСР певні зміни відбулися в структурі органів ДПУ. В листопаді 1923 р. розпочало свою роботу Об'єднане державне політичне управління СРСР. Його новий офіційний статус мало нагадував попередній. Так, якщо раніше входили до структури НКВС, то ОДПУ підпорядковувалось безпосередньо союзному Раднаркому. Аналогічним чином були

перебудовані республіканські Державні політичні управління, в т.ч. в Україні. Їх голови набували самостійності, входили до складу уряду з правом дорадчого голосу. І дуже скоро цей дорадчий голос став вирішальним. Більше того, керівництво ДПУ з часом взагалі стало ігнорувати уряд, відмовляючи останньому в представленні на узгодження власної документації, планів, звітності тощо. І.Б.Усенко наводить в своїй статті характерний лист члена колегії ДПУ УСРР Н.Бистрих до Управління справами Раднаркому УСРР, датований жовтнем 1924 р. Його автор, посилаючись на централізоване фінансування і специфіку оперативної роботи, відмовлявся подати на розгляд уряду план діяльності ДПУ на наступний 1925 р.⁶⁶. Аж ніяк не змінилася ситуація на краще і в майбутньому.

Майже безконтрольними в структурі ОДПУ та республіканських Держполітуправлінь залишалися Особливі наради та судові трійки. Зокрема, контроль за діяльністю Особливої наради при Колегії ОДПУ СРСР, що мала право засуджувати громадян до заслання, вислання, ув'язнення на термін до 3-х років, повинен був здійснений ЦВК СРСР. Однак, як свідчать документи Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР, безумовно, погоджував всі подані йому пропозиції⁶⁶.

Всесильність органів ОДПУ, невиправдане розширення їх функцій, зростання штатів викликало цілком обгрунтовану тривогу в самих різноманітних політичних і громадських колах. З погляду на це в 1924 р. М.Бухарін та Г.Сокольников порушили питання про суттєве скорочення кошторису ОДПУ. Викладаючи свою позицію в листі до Ф.Дзержинського, Микола Бухарін писав: “Я вважаю, що ми повинні швидше переходити до більш “ліберальної” форми Радвлади: менше репресій, більше законності, більше обговорень, самоуправління (під керівництвом партії *naturaliter*) та ін. Тому я іноді виступаю проти пропозицій, які розширюють права ДПУ тощо. Зрозумійте, дорогий Фелікс Едмундович (Ви знаєте, як я Вас люблю), що ви не маєте ніяковісінських підстав підозрювати мене в будь-яких поганих почуттях і до Вас особисто, і до ДПУ як установи. Питання принципів - ось у чому справа”⁶⁷.

Позицію М.Бухаріна і Г.Сокольникового в даному випадку повністю підтримав прокурор СРСР М.Криленко, який в листі до політбюро ЦК РКП(б) відзначав, “...що ОДПУ на практиці розширило свої права, розглядаючи різноманітні справи, не передає справи до суду, застосовує надто суворі покарання”. Наприклад, М.В.Криленко вказував, що

табори насправді перетворилися в тюремне ув'язнення. В зв'язку з цим він пропонував обмежити права ОДПУ, піднести роль судів і прокурорського нагляду⁶⁸.

Звичайно, подібні пропозиції викликали, та й не могли не викликати в Ф.Дзержинського рішучий внутрішній протест. Архітектор Всеросійської надзвичайної комісії, Об'єднаного державного політичного управління вбачав в цих органах реальний механізм, здатний стати надійною опорою більшовицької партії в досягненні нею політичних і соціальних цілей. За його уявленнями, які пізніше окреслились формулою "Чекісту до всього є справа..." органи державної безпеки мали охопити самі різноманітні сфери життя, всіляко взяти під свій щільний контроль наявні суспільні процеси. Саме тому в структурі ОДПУ час від часу з'являються все нові і нові підрозділи та служби, значно зростає апарат негласних співробітників, певною мірою активізується оперативна робота.

В 20-х - на початку 30-х років органами ОДПУ СРСР було зініційовано ряд резонансних справ. Серед них "Шахтинська справа", справи "Промпартії", "Трудової селянської партії". Їх політичне підґрунтя не викликало ні в кого сумніву. Не приховував його і прокурор СРСР М.В.Криленко: "Наш суд, - підкреслював він, - є суспільний інструмент, який діє перед обличчям тисяч і мільйонів народних мас, наш суд є орган, за допомогою якого керуючий авангард пролетаріату - робітничий клас в цілому будує нове суспільство. Ось чому його вироки повинні бути певним знаряддям політичної роботи..."⁶⁹.

За прикладом союзних органів ряд резонансних справ порушили і органи ДПУ УСРР. Йдеться про сумнозвісні справи "Уряду УНР", "Київського центру дій", "Спілки визволення України", "Українського національного центру" та інших. Їх жертвами стали кращі представники української інтелігенції, активні учасники національно-визвольних змагань українського народу тощо.

Заради справедливості, необхідно відзначити, що підготовка цих спектаклів, як і покарання притягнутих до відповідальності осіб, здійснювалося під безпосереднім керівництвом вищого політичного керівництва республіки. Так, з 1925 р. при політбюро ЦК КП(б)У функціонувала комісія у політичних справах. До її складу входили Скрипник (голова), Владимирський, Балицький (члени комісії), Михайлик (кандидат в члени комісії). Причому, персональний склад комісії при політбюро ЦК КП(б)У неодноразово змінювався. До неї входили

керівні працівники ДПУ, прокуратури, ЦКК-РСІ та ін. Розглядаючи конкретні справи, з яких доповідали представники Держполітуправління, комісія ухвалювала такі рішення: “вважати можливим застосування вищої міри покарання”, або “вважати застосування вищої міри покарання недоцільним”. Одночасно в партійному порядку вирішувались питання щодо судового органу, де буде розглядатися справа, порядок судового виробництва, склад суду⁷⁰.

Рішення комісії не вважалося остаточним. Зокрема, справи, за якими не виносилось смертного вироку, погоджувались з секретарем ЦК КП(б)У. Рішення ж щодо застосування вищої міри покарання проводились опитом членів політбюро ЦК і ставились на засідання лише за ініціативою комісії, або за пропозицією членів політбюро⁷¹.

Одночасно з фабрикацією кримінальних справ органи ДПУ УСРР провели ряд масових операцій “по вилученню куркульського елементу на селі”. Як свідчить В.Земсков, лише в 1930-1931 рр. з України було виселено 63817 сімей. З них у Північний край - 19658, за Урал - 32127, у Західний Сибір - 6556, у Східний Сибір - 5056, у Якутію - 97, на Далекий Схід - 323⁷².

Непоправної шкоди сільськогосподарському виробництву України нанесла операція ДПУ в період хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 рр., проведена у відповідності до директиви ЦК КП(б)У від 19 листопада 1932 р. За нею передбачалося заарештувати 3425 громадян, здебільшого керівних сільськогосподарських працівників. Операція мала охопити 243 райони України⁷³.

Наскільки ефективною була робота українських чекістів засвідчує той факт, що вони істотно перевиконали заданий ліміт, ліквідувавши в листопаді 1932 - січні 1933 рр. -1208 “контрреволюційних колгоспних груп” і заарештувавши 6682 чоловіка⁷⁴.

Зростання невдоволення серед самих різноманітних верств населення обумовило вже на початку 30-х років схвалення ряду рішень, які певною мірою обмежували права органів ДПУ. Так, 1 липня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило 2 постанови. Перша з них забороняла арешти комуністів без відома ЦК ВКП(б), а також фахівців (інженерно-технічний персонал, військові, агрономи, лікарі) без згоди союзного чи республіканського наркому. Одночасно встановлювалися жорсткі терміни ведення слідства. Друга - містила механізм юридичної і політичної реабілітації репресованих фахівців⁷⁵.

Наступні кроки по реорганізації ОДПУ спостерігаються в 1934 році. Як не парадоксально, але ініціатором виступив Й.В.Сталін, який як ніхто усвідомлював необхідність певного маневрування в сфері каральної політики. Як свідчить О.В.Хлевнюк, питання реорганізації ОДПУ Сталін поставив вже на першому ж засіданні політбюро нового скликання 20 лютого 1934 р. Причому, у порядку денному він не значився і був поставлений Сталіним на самому засіданні. В прийняттю рішення говорилося: “Визнати необхідним організацію Союзного наркомату внутрішніх справ з виключенням реорганізованого ОДПУ”. У відповідності з прийнятим рішенням відновлювали свою роботу і республіканські наркомати внутрішніх справ, ліквідовані спільною постановою ЦВК СРСР та Раднаркому СРСР від 15 грудня 1930 р. та аналогічного нормативного акту ВУЦВКу та РНК УСРР⁷⁶.

Пізніше, постановою політбюро від 10 липня 1934 р., яка була оформлена згодом постановою ЦВК СРСР ОДПУ на правах Головного управління державної безпеки увійшло до складу новоутвореного комісаріату внутрішніх справ СРСР. Дещо обмежувалися і функції Особливої наради при НКВС СРСР, якій надавалося право виносити вирокі щодо позбавлення волі, заслання, вислання терміном до 5 років або вислання за межі СРСР⁷⁷.

Оцінюючи наслідки реорганізації, можна погодитися з В.І.Бетєєвим та В.Д.Пановим, які вважають, що внаслідок здійснення заходів в складі центральних органів країни вперше в її історії з’явилося відомство, яке сконцентрувало в своїх руках практично всю повноту адміністративно-політичних функцій, мало прикордонні і внутрішні війська, а також воєнізований склад центральних і місцевих органів внутрішніх справ⁷⁸.

Зазначені автори, звертаючись до середини 30-х років, небезпідставно вважають їх своєрідним етапом перегрупування сил. Як приклад, наводиться відособлення і обмеження прокурорського нагляду у справах, пов’язаних з “контрреволюційними злочинами”, створення прокуратури військ НКВС, а також підрозділу спеціальної підсудності в обласних, краєвих та республіканських прокуратурах. У відповідності з постановою ЦВК Союзу РСР від 10 липня 1934 р. керівником могутнього новоутвореного відомства було призначено Г.Г.Ягоду, а його заступниками Я.С.Агранова, Г.Є.Прокоф’єва⁷⁹. У 1934 р. для розгляду справ, пов’язаних з контрреволюційними злочинами у

складі Верховного суду РСФРР, Верховних Судів союзних та автономних республік, краєвих, обласних та окружних судів організуються спеціальні судові колегії, що розглядали справи без народних засідателів, лише за участю головуючого і двох членів суду⁸⁰.

Як виявилось, “період затишшя” тривав зовсім недовго. Вбивство С.М.Кірова у грудні 1934 р. викликало новий шквал репресій. Причому, прийняті на законодавчому рівні рішення передбачали прискорене ведення слідства щодо політичних супротивників, позбавлення права на касаційні скарги, клопотання про помилування, вимагали негайного здійснення вироків.

Характерно, що до подібних масштабів репресій виявилися неготовими навіть каральні органи. Так, на 1 березня 1935 р. контингент ув'язнених українських в'язниць в 3,5 рази перевищував їх можливості. В зв'язку з цим, Голова РНК УСРР П.П.Любченко ставив перед головою союзного уряду В.М.Молотовим питання про негайне розвантаження українських в'язниць і вивезення засуджених до виправно-трудова таборів НКВС СРСР.

Активізації репресивного апарату мали послужити численні справи “Робітничої опозиції”, “Троцькістсько-зінов'євського центру”, “Боротьбістської організації на Україні”, “Української військової організації” тощо.

Масштаби репресій, очевидно, не влаштовували вище політичне керівництво. Його невдоволення виявилось у відомій шифrogramі від 25 вересня 1936 р., надісланій з Сочі до Москви за підписами Сталіна та Жданова: “Вважаємо абсолютно необхідною і терміновою справою призначення т.Єжова на посаду наркома внутрішніх справ. Ягода був не на висоті у справі викриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОДПУ запізнилося з цією справою на чотири роки. Про це говорять усі партійні працівники і більшість обласних представників НКВС”⁸¹.

Шифrogramа наперед визначала долю Г.Г.Ягоди. Останню крапку в його політичній біографії поставив лист Сталіна членам ЦК ВКП(б) від 31 березня 1937 р. такого змісту: “Внаслідок виявлення антидержавних і кримінальних злочинів наркома зв'язку Ягоди, здійснених під час його перебування наркомом внутрішніх справ, а також після його переходу до Наркомату зв'язку, політбюро ЦК ВКП(б) вважає за необхідне виключення його з партії та ЦК і негайний його арешт.

Політбюро ЦК ВКП(б) доводить до відома членів ЦК ВКП(б), що внаслідок небезпеки залишення Ягоди на волі хоча б на один день, воно було вимушене дати розпорядження про негайний арешт Ягоди. Політбюро ЦК ВКП(б) просить членів ЦК ВКП(б) санкціонувати виключення Ягоди з партії і ЦК та його арешт”⁸².

Підхльостуванню подій мали також служити закриті листи ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. та 29 липня 1936 р. В першому з них, зокрема, говорилося: “Треба покінчити з опортуністичним благодушшям, яке виходить з помилкових припущень про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більш ручним і необразливим. Таке припущення в корені не вірне... Не справа більшовиків спочивати на лаврах і ловити гав. Не благодушшя потрібно нам, а пильність, справжня більшовицька революційна пильність”⁸³.

Заходи вищого політичного керівництва дали свої результати. Сумну статистику наводять в своїй роботі Г.Ковтун, В.Войналович, Ю.Данилюк. Так, в 1935 р. в Україні було заарештовано 24934 громадянина, в 1936 - 15717, в 1937 - 159573, в 1938 - 108006. Таким чином, в 1937-1938 рр. (пік репресій) було заарештовано 267579 громадян. З них протягом останніх двох років засуджено 197617 громадян (за шпигунство - 25627, зраду Батьківщині - 1487, терор - 5193, диверсії - 13996, шкідництво - 7731, повстанську контрреволюційну діяльність - 99822, контрреволюційну агітацію - 22315, інші злочини - 18903). Причому треба взяти до уваги, що з другої половини 1938 р. у статзвітності НКВС УРСР характер злочинів не враховувався⁸⁴.

Масові незаконні репресії другої половини 30-х років завдали непоправних втрат народногосподарському комплексу, науці, освіті, культури, позбавили найбільш відповідальні ділянки роботи висококваліфікованих фахівців, зруйнували село, призвели до загибелі декількох сот тисяч громадян.

Щоб заспокоїти в черговий раз громадську думку, вище політичне керівництво вдалося до нового маневру, основні контури якого розкривала спільна постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 17 листопада 1938 р. “Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства”. Остання передбачала ряд позитивних змін в системі органів НКВС. Так, їм заборонялося проведення масових операцій, пов’язаних з арештом і висланням громадян, ліквідовувалися “трійки” та спрощене виробництво справ, встановлювався жорсткий прокурорський

нагляд за веденням справ, пов'язаних з контрреволюційними злочинами.

Половинчастість рішень засвідчує той факт, що при НКВС продовжує функціонувати такий позасудовий репресивний орган як Особлива нарада, не були відмінені постанови ЦВК СРСР “Про порядок ведення справ, про підготовку та здійснення терористичних актів” від 1 грудня 1934 р. та “Про внесення змін в діючі Кримінально-процесуальні кодекси союзних республік” від 14 вересня 1937 р., якими встановлювалися виключний порядок розслідування і судового розгляду справ про шкідництво, терористичні акти та контрабанду⁸⁵.

Досить обережно і обмежено проходив процес реабілітації жертв репресій. Так, за пропозицією прокурора СРСР М.Панкратьєва рішення про відміну або зміну постанови трійок НКВС чи Особливої наради про розстріл виносило в цілком таємному порядку і ніяким установам, крім НКВС та прокуратури, а також ніяким особам, в т.ч. і родичам не видавалося⁸⁶. До порядку справ засуджених Військовою Колегією не допускався навіть повний склад Верховного Суду. Долю засуджених вирішувала спеціально створена група у складі Голови Верховного Суду Голякова, його заступників Нікітченка та Ульріха, а також прокурора Панкратьєва⁸⁷. Подібна половинчастість і непослідовність дала змогу репресивній машині вже в 1940 році запрацювати з новою силою. Так, в 1940 році, в порівнянні з 1939 р. з геометричною прогресією зростає кількість заарештованих органами НКВС України і досягає позначки 44303 чол. (2458 чол. у 1939 р.)⁸⁸. Причому цей показник вже в найближчі місяці повинен був значно зрости, оскільки НКВС СРСР своїм наказом №07 від 11 січня 1941 р. “...з метою створення нормальних умов для проведення оперативної роботи органів НКВС СРСР дозволив вивезти до 15 лютого 1941 р. з українських в'язниць до виправно-трудова таборів НКВС СРСР 29 тисяч в'язнів⁸⁹”.

Таким чином, викладені матеріали дають підстави для таких основних висновків:

- протягом 20-30-х років спецслужби СРСР в цілому і України зокрема, пройшли складний і суперечливий шлях свого формування. Їх функції обумовлювалися зовнішньо- і внутрішньополітичною ситуацією на тому чи іншому історичному етапі;

- якщо на перших своїх етапах радянські спецслужби охоплювали широкий спектр питань, пов'язаних з боротьбою з

кримінальними злочинами, то з часом їх увага зосереджується лише на т.з. “контрреволюційних злочинах”, яка спрямовувалась на нейтралізацію політичних і ідеологічних супротивників правлячої партії;

- українські спецслужби від початку свого утворення не мали самостійного впливу на перебіг подій, а повністю підпорядковувалися керівним органам ВНК-ДПУ-НКВС у Москві. Останнє засвідчує структура українських спецслужб, яка повністю визначалась російським і союзним керівництвом.

ПРИМІТКИ

¹ Козлов В.П. Тяжкое бремя правды//Вестник Российской академии наук.-1997.-Т. 67.-№3.-С. 237.

² Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Харьков: Основа, 1990.-С. 17.

³ Там само.

⁴ Голишков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.1.-М.: Политиздат, 1986.-С. 57.

⁵ Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922). -М.: Политиздат, 1975. - С.36-37.

⁶ Софинов П.Г. Очерки истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917-1922).-М., Госполитиздат, 1960.- С. 34.

⁷ Ленін В.І. Соціалістична Вітчизна в небезпеці. //Повне збір. тв. - Т. 35. - С. 344.

⁸ Софинов П.Г. Вказ. праця.-С. 34.

⁹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Вказ. праця.- С. 33-34.

¹⁰ Голишков Д.Л. Вказ. праця. Кн. 1.-С. 64.

¹¹ Ленін В.І. Телеграма В.О.Антонову-Овсієнку.//Повн. збір. тв. - Т. 50.- С. 21-22.

¹² Декреты Советской власти.-В 14 т. - М.: Госполитиздат, 1957.-Т. 1.-С. 554.

¹³ Авербух (Авериус) Н.Н. Одесская "чрезвычайка".-Кишинев, 1920.-37 с.

¹⁴ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Вказ. праця.- С. 34.

¹⁵ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922 рр. Сборник документов и материалов.-К.: Политиздат, 1971.-С. 16-17.

¹⁶ Мельгунов С.П. Вказ. праця.-С. 19.

- ¹⁷ Декреты Советской власти. В 14 т.-М.: Политиздат, 1964.-Т. 3.-С. 266.
- ¹⁸ Голинков Д.Л. Вказ. праця. Кн. 1.-С. 188.
- ¹⁹ Документы по истории гражданской войны в СССР. -М.: Политиздат, 1940.-Т. 1.- С. 216-217.
- ²⁰ Курносов Ю.О. Насилля - головний аргумент більшовизму// Український історичний журнал-1991.-№12.-С. 16, 21.
- ²¹ На защите революции...-С. 29.
- ²² Там само.-С. 88-89.
- ²³ Там само.-С. 67-68.
- ²⁴ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Вказ. праця.-С. 39.
- ²⁵ Мельгунов С.П. Вказ. праця.-С. 43.
- ²⁶ Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной Комиссии в Киеве//Архив русской революции. В 22 т.- М.: Терра, Политиздат, 1991. - Т. 6.-С. 340.
- ²⁷ Белое дело. Летопись белой борьбы. Материалы, собранные и разработанные бароном П.Н.Врангелем, герцогом Г.И.Лейтенберским и светлейшим князем А.П.Ливеном. /Под ред. Л.А. фон Лемке.-П.-Берлин, 1927.-С. 1.
- ²⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). Довідка про керівні кадри Всеукраїнської надзвичайної комісії - Комітету державної безпеки України.-Арк. 1, 2.
- ²⁹ Ленін В.І. М.І.Лацісу. //Повн. зібр. тв.-Т. 50.-С. 338.
- ³⁰ В.И.Ленин и ВЧК...-С. 245.
- ³¹ Там само.-С. 248.
- ³² Гуль Р. Дзержинский.-Париж, 1931.-С. 82-83.
- ³³ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ).-Ф. 76, оп. 3, спр. 70.-Арк. 39, 39 зв.
- ³⁴ Там само.-Арк. 44-45.
- ³⁵ На защите революции...-С. 151-152.
- ³⁶ РДАСПІ.-Ф. 76, оп. 3, спр. 22.-Арк. 4, 4 зв.
- ³⁷ Там само.-Спр. 159.-Арк. 7, 7 зв.
- ³⁸ Там само.-Спр. 70.-Арк. 6, 6 зв.
- ³⁹ Там само.-Спр. 159. - Арк. 1-3.
- ⁴⁰ Отчет Центрального управления Чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов.-Харьков, 1921.-С. 4, 7.
- ⁴¹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Вказ. праця.-С. 76-77.
- ⁴² Там само.- С.78-79, 81.
- ⁴³ Отчет Центрального управления Чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 г.-С. 11.

- 44 Лацис М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте.-М., 1921.-С. 28.
- 45 Мельгунов С.П. Вказ. праця.-С. 47-48.
- 46 В.И.Ленин и ВЧК...-С. 324.
- 47 Декреты Советской власти. В 14т.-М.: Политиздат, 1975.-Т.7.-С.104-105.
- 48 На защите революции...-С. 139.
- 49 Большевицкая диктатура в свете анархизма.-Париж, 1928.-С. 28.
- 50 Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921. Сборник документов.-М.: Госполитиздат, 1958.-С. 418-420.
- 51 РДАСП.-Ф. 76, оп. 3, спр. 149.-Арк. 9.
- 52 В.И.Ленин и ВЧК...-С. 539.
- 53 Усенко И.Б. Внесудебная репрессия. Как это начиналось? //Коммунист Украины.-1990.-№2.-С. 44.
- 54 В.И.Ленин и ВЧК.-С. 545.
- 55 Там само.-С. 551-552.
- 56 РДАСП.-Ф. 17, оп. 3, спр. 279.-Арк. 2.
- 57 Маймескулов Л.Н., Рогожин, А.И., Сташис В.В. Вказ.праця.-С.118-119.
- 58 Усенко И.Б. Вказ. праця.-С. 44.
- 59 На защите революции...-С. 363-365.
- 60 Ленін В.І. Доповнення до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФРР і листи Д.І.Курському//Повн. збір. тв.-Т. 45.-С. 181.
- 61 Ленін В.І. 3 листа Й.С.Уншлихту//Повн. збір. тв.-Т. 54.-С. 144.
- 62 Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия (политический портрет И.В.Сталина).-В 2-х кн.-Кн. II.-Ч. 2.-М.: Изд-во АПН, 1989.-С. 172.
- 63 Усенко И.Б. Вказ. праця.-С. 46.
- 64 Там само.
- 65 Там само.-С. 50.
- 66 Волкогонов Д.А. Вказ. праця.-С. 172.
- 67 Письма Н.И.Бухарина //Вопросы истории КПСС. - 1988. - №11. - С.42-45.
- 68 РДАСП.-Ф. 76, оп. 3, спр. 362.-Арк. 7.
- 69 Экономическая контрреволюция в Донбассе (итоги "Шахтинского дела"). Статьи и документы.-М., 1928.-С. 213-214.
- 70 Усенко И.Б. Вказ. праця.-С. 50.
- 71 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 16, спр. 2.-Арк. 20.
- 72 Земсков В.Н. Спецпереселенцы (по документам НКВД-МВД СССР)// Социологические исследования.-1990.-№11.-С. 3-4.

- ⁷³ ДА СБУ.-Ф. 16, оп. 25, спр. 3.-Арк. 73-74.
- ⁷⁴ Там само.-Арк. 113.
- ⁷⁵ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы.-М.: Росспэн, 1996.-С. 55.
- ⁷⁶ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ).-Ф. 3316, оп. 23, спр. 393.-Арк. 22, 24, 32-33.
- ⁷⁷ Хлевнюк О.В. Вказ. праця.-С. 127.
- ⁷⁸ Бетеєв В.И., Панов В.Д. Оправданию не подлежит.-М.: Политиздат, 1989.-С. 59.
- ⁷⁹ Известия.-1934.-11 июля.
- ⁸⁰ Бетеєв В.И., Панов В.Д. Вказ. праця. -С. 62-63.
- ⁸¹ О так называемом "параллельном антисоветском троцкистском центре"//Известия ЦК КПСС.-1989.-№9.-С. 39.
- ⁸² Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).-Ф. 89, оп. 48, спр. 2.-Арк. 1.
- ⁸³ Закрытое письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов.Кирова. Ко всем организациям партии. 18 января 1935 г.//Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов.-М.: Политиздат, 1991.-С. 195.
- ⁸⁴ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х - початку 50-х років на Полтавщині//Реабілітовані історією.-К.: Рідний край, 1992.-С. 21.
- ⁸⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Кн. 1.-М.: Книга и бизнес, 1995.-С. 3-9.
- ⁸⁶ РДАНІ.-Ф. 89, оп. 43, спр. 7.-Арк. 1-3.
- ⁸⁷ Там само.-Спр. 5.-Арк. 2, 3.
- ⁸⁸ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця.-С. 44.
- ⁸⁹ ДАРФ.-Ф. 5401, оп. 12, спр. 95.-Арк. 8.